

Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası [Азәрбајҹан дилинин диалекто-
ложи атласы]. Azərbaycan SSR elmlər akademiyası Nəsimi adına
dilçilik institutu. M.İ. İslamov, E.G. Ağayev, S.M. Behbudov, T.M.
Əhmədov, N. H. Məmmədov, B.M. Tağıyev, Z.Ə. Həsəyev. Bakı-Elm
1990.

Bir neçə söz: *Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası Azərbaycan SSR EA
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu dialektoloqlarının 17 illik gərgin əməyinin
nəticəsidir. Atlası tərtibə əsasən 1958-ci ildən başlanmışdır. Türkologiyada bu
sahədə təcrübə olmadığından birdən-birə Azərbaycan dilinin bütün dialekt və
şivələrini əhatə edən ümumi atlas tərtib etmək çətin idi. Odur ki, təcrübə əldə
etmək məqsədilə əvvəlcə dialekt və şivələrimizin bir qrupuna (şərg qrupuna)
aid atlas hazırlandı. 1965-ci ildə tamamlanmış bu atlas 50 həritədən ibarətdir
(tərtibçiləri M. İ. İslamov, T.B. Həməzəyev və R.E. Kerimovdur).*

Evet, Kuzey Azərbaycan dilinin elimizdəki bu görkemli dil atlasının 'bir
neçə söz' başlığıyla kaleme alınan önsözü böyle başlıyor. Asıl bu atlas için
toplanacak malzemeye 1966 yılında başlanır. Girişte, eski SSCB'de diğer
Türk dil ve lehçeleri üzerine hazırlanan dil atlaslarına ve bunlar arasında Azer-
baycan dilinin lehçebilim atlasının önemine değinilir. Malzemenin toplandığı
bölgeler (*rayon*) 5-16. sayfalar arasında tek tek sıralanır ve bu bölgelere bağlı
yerleşim birimlerinin adları, malzemenin toplandığı yıl, kaynak kişiler ve mal-
zemeyi toplayanın adı belirtilir. Buna göre, toplam 63 bölgeden malzeme top-
lanmıştıdır.

19-22. sayfalar arasında "Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasının tərtibi
üçün toplanan materialların programı"na yer verilir. Örneğin *fonetika*
kısmında ele alınan 56 ölçütten bir kısmını sıralayacak olursak, bu ölçütler
şunlardır:

"1. Sözüñ birinci hecasında *a* yohsa *ä* säsi täläffuz olunur? *gälın*, yohsa
gälin; *gamuş*, yohsa *gämiş* ... *yaşıl*, yohsa *yäşil*...

13. Sözüñ ikinci və ya üçüncü hecasında *ı*, yohsa *u* säsi täläffuz olunur?
yarpız, yohsa *yarpuz*; *sabın*, yohsa *sabun* ...

39. Sözü'n ortasında y, yohsa g säsi täläffuz olunur? *itynä, yohsa ignä; düyü, yohsa dügü; düymä, yohsa dügmä.*"

57-91. maddeler arasında *morfologiya* başlığı altında yapım ve çekim özellikleri ele alınır:

"58. Sizdä mänsubiyät kategoriyasının täkindä tärkibdäki ikinci söz necä işlänir? *mänim gızım, yohsa mänin gız; sänin gızın, yohsa sänin gız; onun gızı, yohsa onun gız...*

73. Fe'llär nägli keçmiş zamanın üçüncü şahs täkindä hansı şakilçiläri gäbul ädir? *gaçıb(dır), yohsa gaçıf(dır), gaçıp(dır), gaçutdı; yazıb(dır), yohsa yazıf(dır), yazıp(dır), yazutdı; ...*"

92-102. maddeler arasında *sintaksis* başlığı altında sözdizimi özelliklerine yer verilir.

103-197. maddeler arasında da *leksika* başlığı altında söz varlığına ait sorular için kullanılan sözcüklere yer verilir. Bu kısım kendi arasında üç başlıkta ele alınır:

"I. Sizdä buna nä däyirlär? 104. Atanın bacısına: *bimi, mama, hämşirä.* 105 Validänin gızlarının ärinä: *küräkän, göy, giyäv.* ... 126. Özünü üstün tutan adama: *däbbä, täşähör, löğa, dambat, zağar, dangaz.*

II. Sizdä bu sözlärin hansı işlänir? 135. *goz, cäviz // cövüz, girdäkän ...157. yuğu, tüş, väyğa.* 158. *töz, şıdırğı, vecid, cäld...*

III. Sizdä bu söz işlänirmi vä hansı me'nada? 172. *hırsız - güclü?, kobud?, oğru?* ... 197. *öynä - vaht?, däfä?*"

25-283. sayfalar arasında 128 adet harita üzerinde sözü edilen özellikler gösterilir. Sayfanın sağında harita solunda da kullanılan ölçütler, sözcükler ve sözcüklerin, özelliklerin yer aldığı yerleşim birimlerinin numaraları yer alır. Haritada ise her morfemin, fonemin, sözcüğün farkı ayrı ayrı işaretlerle belirtilmiştir. Yine atlasın her yaprağı konularına göre farklı renklerle birbirlerinden ayrılır: örneğin sesbilgisine ait kısımlar açık kahverengi-sarı, sözdizimine ait kısımlar sarı, söz varlığına ait kısımlar da yeşil renktedir. Bu özelliklere göre herhangi bir sayfayı açıp bakacak olursak (s. 62): "häritä No 18, programın 24-cü sualının materialı äsasında tärtib olunmuş bu häritä ö > ü fonetik hadisäsinä häsr edilmişdir. Hämin sualden soruşulur: sözü'n birinci hecasında ö, yohsa ü säsi täläffuz olunur? *gözäl, yohsa güzäl; körpü, yohsa kürpü; öküz, yohsa üküz...*" devamla tek tek *gözäl, güzäl, körpü* vb. söylenişlerin kullanıldığı yörelerin numaraları verilir.

Birden fazla özellik bulunan kısımlarda hepsine uygun ayırıcı işaretler kullanılır, bu da okuyucunun daha ilk bakışta yörelere göre özelliklerin dağılımını kolayca görmesini sağlıyor.

Kimi özellikleri kısaca gözden geçirecek olursak, Kuzey Azerbaycan'ın (Nahçıvan dahil) hemen tümünde Genel Türkçe ilk hece *ı* sesi korunur: *gız*, *gızıl* gibi; *i*'li söyleyişlere sadece 5-10 yerleşim biriminde, en kuzeyde Guba, Gusar gibi bölgelerde rastlanır (44-45).

Hemen tüm Azerbaycan'da ilk ve ikinci hecelerde geniş-yuvarlak *ö* ünlülü şekiller yayginken (*kösöv*, *kövşän*, *tövlä* gibi) Nahçıvan bölgesinde *ä*'li şekiller yaygındır (*kösäv*, *kävşän*, *tävlä*) s. 60-61.

Azerbaycan'ın batı bölümünde *-ıf*, *ıf-*, *üf*'lü şekiller yayginken batıda (Bakü dahil) *-ib*, *-ib*, *-ub*, *-üb*'lü şekiller yaygındır.

Genel olarak bölgesel farklılıklara değinmek gerekirse, en keskin fark doğu-batı veya, Azerbaycan-Nahçıvan olarak görülür. Atlasın içinde ayrıca bölgelerin adlarıyla birlikte numaralarını içeren bir film yer alır. Söz konusu film haritaların üzerine konularak yerleşim birimlerinin, özelliklerin hangi bölgeye ait olduğunu bulmayı kolaylaştırıyor.

Mehmet Ölmez
(Göttingen)